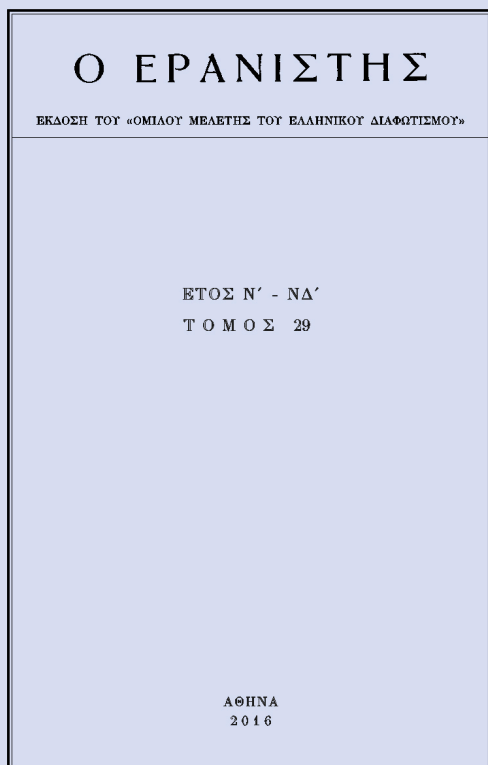

The Gleaner

Vol 29 (2016)

Αυτόγραφα λογίων διδασκάλων 17ου αιώνας (Ευγένιου Γιαννούλη και Ιωάννου Κομνηνού)

Βασίλειος Ι. Τσιότρας

doi: [10.12681/er.21096](https://doi.org/10.12681/er.21096)

Copyright © 2019, Βασίλειος Ι. Τσιότρας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Τσιότρας Β. Ι. (2019). Αυτόγραφα λογίων διδασκάλων 17ου αιώνας (Ευγένιου Γιαννούλη και Ιωάννου Κομνηνού). *The Gleaner*, 29, 287–293. <https://doi.org/10.12681/er.21096>

ΑΥΤΟΓΡΑΦΑ ΛΟΓΙΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ 17^{ου} ΑΙΩΝΟΣ
(ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΟΜΗΝΗΟΥ)

ΟΣΟ ΠΡΟΧΩΡΕΙ Η ΕΝΔΕΛΕΧΗΣ ΚΑΙ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ των χειρογράφων που παραδίδουν τα αριστοτελικά υπομνήματα, τα λοιπά διδακτικά εγχειρίδια και τις επιστολές του Θεοφίλου Κορυδαλλέως (1574-1646), διαπιστώνεται ότι ορισμένα από αυτά έχουν αντιγραφεί από σημαντικές προσωπικότητες του 17^{ου} αιώνας, ιερωμένους, λογίους και διδασκάλους σε κορυφαία εκπαιδευτήρια του Ελληνισμού της Τουρκοκρατίας. Στην εργασία αυτή περιορίζομαι να αναφερθώ σε δύο ανθρώπους που συνδέονται άμεσα με το διδακτικό έργο του Κορυδαλλέως στην Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης, τον Ευγένιο Γιαννούλη (τέλη 16^{ου} αι.-1682) και τον Ιωάννη Κομηνό (1657-1719). Για τους δύο αυτούς λογίους είχαμε έως τώρα ελάχιστες πληροφορίες για ιδιόχειρα κορυδαλλικά χειρόγραφα.

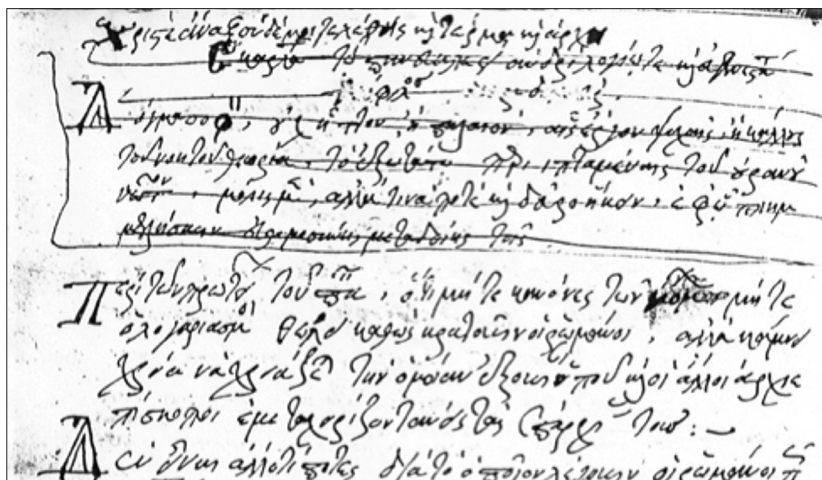
Για τον Γιαννούλη, γνωρίζουμε από τον Αναστάσιο Γόρδιο, *Βίος Εὐγενίου*, σ. 42, ότι αντέγραφε τα έργα του δασκάλου του Κορυδαλλέως κατά τη διάρκεια της μαθητείας δίπλα του: *αὐτὸς ἦν ὑπηρετῶν οἰκεία χειρὶ τοῖς παρ' ἐκείνου λεγομένοις τε καὶ συγγραφομένοις.*¹ Ωστόσο, δεν είχαν εντοπιστεί χειρόγραφα κορυδαλλικών έργων δικά του, παρά μόνο ιδιόχειρες επιστολές και συγγράμματά του, όπως καταγράφει ο Χ. Καρανάσιος.² Επίσης, δεν σώζονται βιβλιογραφικά σημειώματά του σε κάποιον κώδικα. Παρά την εγγενή αυτή δυσκολία και την προφανή έλλειψη, από τη σύγκριση της γραφής του λογίου με τη γραφή ορισμένων κωδίκων κορυδαλλικού ενδιαφέροντος διαπίστωσα ότι από το χέρι του Ευγένιου έχουν γραφτεί:

α) Η αρχή της εισαγωγικής επιστολής προς τον Σκαρλάτο (*Σύνοψις εἰς*

1. Βλ. την έκδοση του Σ. Λάμπρου, «Αναστασίου Γορδίου Βίος Ευγένιου Ιωαννουλίου του Αιτωλού», *Νέος Ελληνομνήμων* 4 (1907), 27-82.

2. Βλ. το αναλυτικό δημοσίευμα του Χ. Καρανάσιου, «Αυτόγραφα του Ευγένιου Γιαννούλη» στο Κ. Λάμπρας, κ.ά. (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη: Μελέτες Ιστορίας και Φιλολογίας*, Αθήνα 2010, σ. 251-265, ιδίως σ. 252 σημ. 5, όπου αναφέρει ότι ο διευθυντής της Πατριαρχικής Ακαδημίας Σεβαστός Κυμνήτης παρήγγειλε (το 1670) προς τον Ευγένιο την αντιγραφή όλων των έργων του Κορυδαλλέως. Ο Καρανάσιος παραθέτει επίσης φωτογραφίες αυτόγραφων κειμένων του Γιαννούλη. Ο Γιαννούλης ως βιβλιογράφος δεν αναφέρεται από τους Α. Πολίτη – Μ. Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αιώνας: Συνοπτική καταγραφή», *Δελτίο Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου ΜΙΕΤ*, τ. 6, Αθήνα 1994, σ. 313-645.

Γεωγραφίαν), στον κώδ. Μουσείου Μπενάκη Ταμείου Ανταλλαξιμων 250 (= άλλοτε Αδριανουπόλεως 1164 [129 Στεφανίδης], του 1^{ου} μισού του 17^{ου} αι.), φ. 66^v: Χριστέ ἄναξ σὺ δέ μοι τελέθεις καὶ τέρατα καὶ ἀρχή. Σκαρλάτω ... μεταδοίης τοῖς. Απόσπασμα διαγραμμένο (Σύν. εἰς Γεωγρ. 5-10).³

Εἰκ. 1. Κώδ. ΜΜπ(ΤΑ) 250, φ. 66^v

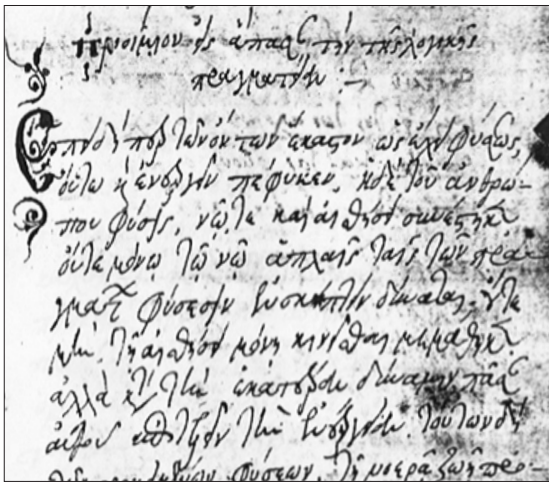
β) Ανωώνυμου *Περί τῶν πρωτείων τοῦ πάπα*, ὅτι μήτε κανόνες τῶν νόμων μήτε ὁ λογαριασμός θέλει καθὼς κρατοῦσιν οἱ Ῥωμάνοι, ἀλλὰ κάμνει χρεία νὰ χρειάζεταιται τὴν ὁμοίαν ἐξουσίαν ὅπου οἱ ἄλλοι ἀρχιεπίσκοποι ἐμεταχειρίζονταν εἰς τὰς ἐπαρχίας τους, στον ἴδιο κώδικα, φ. 66^v-83^r. Αρχή: Δὲν εἶναι ἄλλο τίποτες διὰ τὸ ὁποῖον λέγουσιν οἱ Ῥωμάνοι τέλος: διὰ νὰ ἀξιωθοῦμεν τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ὁποῖου ἠξιώθησαν καὶ αὐτοὶ χάριτι αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀνάρχου αὐτοῦ πατρὸς καὶ τοῦ παναγίου καὶ ζωαρχικοῦ πνεύματος εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν. Το ἔργο ἀποδίδεται στον Πίνακα τῶν ἐν τῷδε περιεχομένων (φ. 2^v) ἀπὸ τον κύριο γραφέα του χειρογράφου (ἔτους 1637) στον Κορυδαλλέα (*Τοῦ σοφωτάτου Κορυδαλλέως... εἰς κοινὴν γλῶσσαν διὰ τὸ εὐξύνετον τῶν ζητησάντων*), ἔχει ὁμως ἐκδοθεῖ ὑπὸ το ὄνομα του Ναθαναὴλ Χύκα (Λιψία 1869).⁴ Η

3. Βλ. Β. Ι. Τσιότρας, *Η εξηγητική παράδοση της Γεωγραφικής ύφηγησής του Κλαυδίου Πτολεμαίου. Οι επώνυμοι Σχολιαστές*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2006, σ. 254-256.

4. Βλ. Α. Τσελίκας, «Χειρόγραφα Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λέρου», *Δελτίο Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου ΜΙΕΤ*, τ. 7, Αθήνα 1997, σ. 266-267: το κεί-

περαιτέρω έρευνα καλείται να αποδείξει τίνος συγγραφέως είναι το κείμενο που αντιγράφει ο Γιαννούλης.

γ) Η ελληνική μετάφραση/παράφραση που εκπόνησε ο Κορυδαλλεύς της αριστοτελικής Λογικής του Cesare Cremonini: Προοίμιον εις άπασαν τήν τής Λογικής πραγματείαν (αρχή: Έπειδήπερ των όντων έκαστον τέλος ζών λόγω χρώμενον, και τα λοιπά = κεφ. ια΄) στον κώδ. Αλεξανδρείας, Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης 478, 164 φ. (των αρχών του 17^{ου} αι.). Πρόκειται για έναν καλλιγραφημένο κώδικα μικρού σχήματος, που παραδίδει μόνο ένα μέρος του κορυδαλλικού έργου, ενώ παραλείπει το δεύτερο μισό του α΄ βιβλίου και ολόκληρο το β΄ βιβλίο των Αναλυτικών ύστερων και τους Σοφιστικούς έλέγχους.⁵

Εικ. 2.
Κώδ. ΠΒΑ
478, φ. 2

Ο δεύτερος λόγιος, ο Ιωάννης Κομνηνός, ο μετέπειτα Ιερόθεος μητροπολίτης Δρύστρας, φοίτησε στην Πατριαρχική Ακαδημία (κατά τα 1676-1680) με καθηγητές τον Σεβαστό Κυμινήτη και τον Αντώνιο Σπανδωνή.⁶ Κατά την περίοδο των σπουδών του παρακολούθησε μαθή-

μενο παραδίδεται από τους κώδ. Δημ. Βιβλιοθ. Λέρου 20 (του 1674) και Αθηνών ΜΠΤ 494, ενώ εκδόθηκε από τον Ανδρόνικο Δημητρακόπουλο.

5. Βλ. V. I. Tsiotras, «The Manuscripts of Theophilus Corydalleus' Commentaries on Aristotle's Logic», στο E. Riondato – A. Poppi (επιμ.), *Cesare Cremonini: Aspetti del pensiero e scritti, Atti del Convegno di Studio – Padova, 26-27 Febbraio 1999*, Πάδοβα, Accademia Galileiana di Scienze, Lettere ed Arti, 2000, σ. 243.

6. Βλ. το αναλυτικό μελέτημα του Δ. Πάντου, *Ιωάννης-Ιερόθεος Κομνηνός, μητροπολίτης Δρύστρας (1657-1719). Βίος – εκκλησιαστική δράση – συγγραφικό έργο*, Αθήνα 2014.

ματα θεολογίας, φιλοσοφίας και γραμματικής, ενώ ασχολήθηκε και με την αντιγραφή υπομνημάτων του Κορδαλλέως σε αριστοτελικά έργα, τα οποία ήταν ενταγμένα στο τότε πρόγραμμα σπουδών της σχολής. Έτσι στη Βιβλιοθήκη της Μεγάλης του Γένους Σχολής υπήρχαν δύο κώδικες γραμμένοι από αυτόν στα 1676-1677: α) ο κώδ. ΜΓΣ 7 περιείχε το υπόμνημα στο *Περί ψυχής* με τον τίτλο *Προλεγόμενα ἐν τῷ περὶ ψυχῆς βιβλίῳ*. Στο φ. 19^ο ο βιβλιογράφος αναγράφει: *Ἐκ τῶν οἰκεία χειρὶ γραφεισῶν βιβλίων Ἰωάννου Κομνηνοῦ, ἀρχὸς Σεπτεμβρίου γ' και β)* ο κώδ. ΜΓΣ 8 το υπόμνημα στα *Φυσικά* με τον τίτλο *Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου τοῦ Κορδαλέως εἰς φιλοσοφίαν προδιόκησις, ὁποῖον τὸ τῆς φιλοσοφίας ἀξίωμα*. Βιβλιογραφικά σημειώματα υπάρχουν στη σ. 1: *Ἐκ τῶν οἰκεία χειρὶ γραφεισῶν βιβλίων Ἰωάννου Κομνηνοῦ, ἀρχὸς Σεπτεμβρίου γ' και στη σ. 505: Τέλος τῶν ὀκτῶ τῆς φυσικῆς ἀκροάσεως βιβλίων. Τῷ συντελεστῇ τῶν καλῶν Θεῷ χάρις.† Μετεγρᾶφη παρ' ἐμοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει.*⁷ Ἡ τύχη αὐτῶν τῶν δύο χειρογράφων εἶναι σήμερα ἀγνωστὴ.

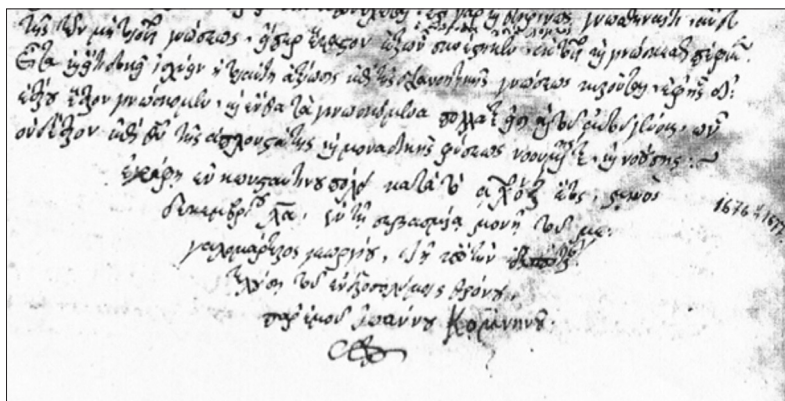
Ωστόσο, τρία καινούργια χειρόγραφα με κορδαλλικά έργα γραμμένα από το χέρι του νεαροῦ φοιτητῆ της Πατριαρχικῆς Ακαδημίας εντοπίστηκαν χάρι στη φωτογράφηση και ψηφιοποίηση (2011-2014) της Βιβλιοθήκης της Μονῆς Μεγίστων Ταξιαρχῶν Αιγίου (= ΜΤΑ) που πραγματοποιήθηκε ὑπὸ την εποπτεία του Πανεπιστημίου Πατρῶν:⁸

α) Ο κώδ. ΜΤΑ 43 (73 φ.) παραδίδει το υπόμνημα στο *Περί οὐρανοῦ*. Στο φ. 70^ο, μετὰ το τέλος του κειμένου, σε περιεκτικὸ σημειώμα του ο βιβλιογράφος αναφέρει ὅτι ἡ αντιγραφή του παρόντος χφ ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 1677 στην Πατριαρχικὴ Σχολή της Κωνσταντινουπόλης: *Ἐγράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ ἀρχὸς ἔτος, μηνὸς δεκεμβρίου λά, ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῆ τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου, τῆ ὑπὸ τὴν δεσποτείαν τελοῦση τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις θρόνου, παρ' ἐμοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ.*

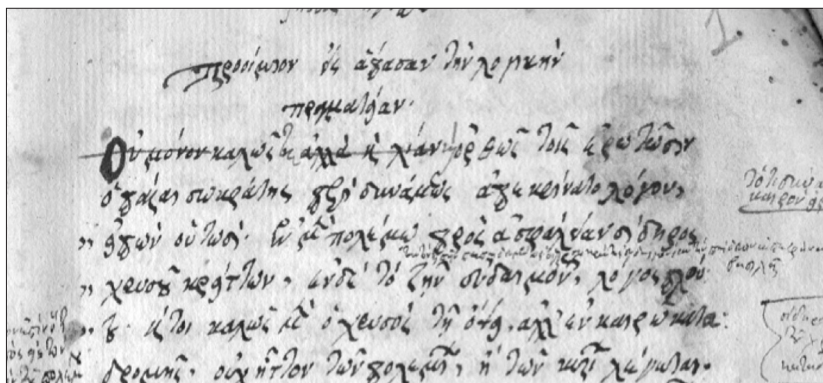
β) κώδ. ΜΤΑ 29 (349 φ.): παραδίδει το εκτενές υπόμνημα του Κορδαλλέως στην αριστοτελικὴ *Λογική*. Στον κώδικα δεν υπάρχει σημείωμα με το ὄνομα του βιβλιογράφου, παρὰ μόνο ἡ χρονολογία γραμ-

7. Οι περιγραφές των χφ προέρχονται ἀπὸ τον Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *Δύο κατάλογοι ἐλληνικῶν κωδίκων ἐν Κωνσταντινουπόλει, τῆς Μεγάλης του Γένους Σχολῆς και του Ζωγραφείου*, Κωνσταντινούπολη 1909, σ. 9-10, βλ. ἐπίσης Πάντος, *Κομνηνός...*, ὅ.π., και Πολίτης - Πολίτη, «Βιβλιογράφοι...», ὅ.π., σ. 472.

8. Τὴν πρωτοβουλία για τὴν ψηφιοποίηση ἀνέλαβε τὸ Ἐργαστήριο των Θεωρητικῶν Επιστημῶν του ΠΤΔΕ και τὸ Ἐργαστήριο Παλαιογραφίας του τμήματος Φιλολογίας. Βλ. <http://www.elemedu.upatras.gr/labart/dimitr/index2.html> Ευχαριστῶ θερμὰ τον ἐπίκουρο καθηγητῆ, κ. Ι. Δημητρακόπουλο, για τὴν πρόσκληση να μελετήσω τα κορδαλλικά χφ τῆς Μονῆς.

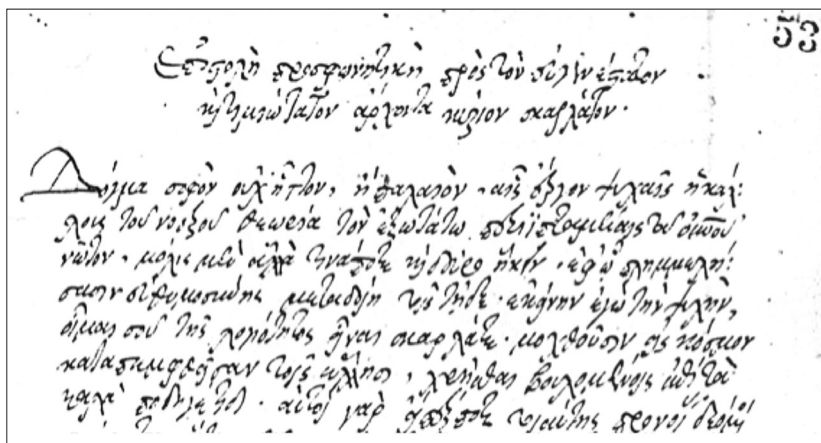
Εικ. 3. Κώδ. ΜΤΑ 43, φ. 70^v

μένη στο παράφυλλο σταχώσεως του εξωφύλλου: 1673 χρόνων ια τῶν (sic). Από την αντιβολή με τον κώδ. ΜΤΑ 43 και τη σύγκριση του γραφικού χαρακτήρα των δύο γραφέων διαπίστωσα ότι και ο κώδ. ΜΤΑ 29 προέρχεται από το χέρι του ίδιου βιβλιογράφου, του Ιωάννη Κομνηνοῦ. Ο κώδ. αυτός κατέληξε κάποτε (μετά το 1691) στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, στην κατοχή του λόγιου ιερομονάχου Μητροφάνη Γρηγορά εκ Δωδώνης (μέσα 17ου-μέσα 18ου αι.), όπως προκύπτει από κτητορικό σημείωμα (φ. 348^v): Ἐκ τῶν τοῦ λογιωτάτου ἱεροδιακόνου Μητροφάνου Γρηγορά... Ἦλθον παρὰ τῷ ἐκλαμπροτάτῳ ἐπὶ ἔτους ἀρχῆ, ἐν μηνί Ἰαννουαρίου ιβ' καθ' ἡμέραν βαν.

Εικ. 4. Κώδ. ΜΤΑ 29, φ. 2

γ) κώδ. Βιβλιοθήκης Ρουμανικής Ακαδημίας 493 (624): πρόκειται για κώδικα γεωγραφικού, αστρολογικού και φιλοσοφικού περιεχομένου, που παραδίδει τέσσερα έργα του Κορυδαλλέως: α) σ. 53-77: *Σύνοψις εἰς Γεωγραφίαν*, β) σ. 78-81: *Ἀπόκρισις πρὸς τοὺς ζητήσαντας τὴν πρόγνωσιν τοῦ ἄερος*, γ) σ. 83-94: *Περὶ ἀστρολάβου*, δ) σ. 389-440: *Περὶ οὐρανοῦ* (κολοβό). Το χφ ἔχει κωνσταντινουπολίτικη προέλευση, ὡπως πιστοποιεῖ το κτητορικό σημεῖωμα (σ. 201): *Παρὰ Ζαχαρίου Σχολαρίου Ἀρίστου ἐν Κωνσταντινουπόλει*. Βιβλιογραφικό σημεῖωμα του γραφέα δεν υπάρχει, παρά μόνο (σ. 148) ἡ χρονολογία αντιγραφῆς *αχοζ'* (1677). Στο παράφυλλο σταχώσεως τῆς αρχῆς του χφ εἶναι σημειωμένες ἀπὸ τον ἴδιο γραφέα ενθυμήσεις διαφόρων γεγονότων (των ἐτῶν 1621-1672).⁹ Τα τρία πρῶτα κορυδαλλικά ἔργα εἶναι γραμμένα ἀπὸ το χέρι του Κομνηνοῦ, ὡπως προκύπτει ἀπὸ τὴν εξέταση του γραφικοῦ χαρακτήρα, προφανῶς στὴν Κωνσταντινούπολη (1672-1677).

Εἰκ. 5. Κώδ. BPA 493, σ. 53

Συνοψίζοντας, ἀπὸ τα παραπάνω ἔγινε φανερό ὅτι ο νεαρός Ἰωάννης κατὰ τὴ διάρκεια των σπουδῶν του στὴν Πατριαρχικὴ Ακαδημία κοντὰ στον Κυμινῆτη (1673-1680) ἀσχολήθηκε συστηματικὰ με τὴν αντιγραφή και τὴ μελέτη των ἔργων του Θεοφίλου Κορυδαλλέως, τα οποία ἄλλωστε αποτελοῦσαν τα κύρια διδακτικά εγχειρίδια ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας τῆς εποχῆς. Ἀπὸ τις χρονολογικές αναφορές και ἐνδείξεις προκύπτει ὅτι

9. Βλ. Τσιότρας, *Εξηγητική παράδοση...*, ὁ.π., σ. 262-264.

ο Κομνηνός αντέγραψε πρώτα το μακροσκελές υπόμνημα στη *Λογική* (κώδ. ΜΤΑ 29). Την εργασία του την ξεκίνησε το 1673, αλλά στο χφ δεν αναφέρεται ο χρόνος ολοκλήρωσης. Μπορούμε δικαιολογημένα να υποθέσουμε ότι διήρκεσε αρκετούς μήνες η επίπονη αυτή προσπάθεια. Τον Σεπτέμβριο του 1676 ολοκλήρωσε την αντιγραφή των σχολίων στα *Φυσικά* (κώδ. ΜΓΣ 8). Μέσα στον επόμενο χρόνο (1677), τον Σεπτέμβριο αντιγράφει το υπόμνημα στο *Περὶ ψυχῆς* (κώδ. ΜΓΣ 7) και τον Δεκέμβριο το *Περὶ οὐρανοῦ* (κώδ. ΜΤΑ 43). Το ίδιο χρονικό διάστημα (1677) ασχολείται με τα γεωγραφικά και αστρονομικά έργα του Κορυδαλλέως (κώδ. ΒΡΑ 493). Κατά συνέπεια, μετά τον εντοπισμό των τριών ιδιόχειρων κορυδαλλικών χφ μπορούμε να σχηματίσουμε μια πληρέστερη εικόνα της εκπαιδευτικής δραστηριότητας του πολυπράγμονος αυτού λογίου αλλά και του προγράμματος σπουδών της Πατριαρχικής Ακαδημίας.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ι. ΤΣΙΟΤΡΑΣ